

वाणिज्य संघटन व

व्यवस्थापन

इयत्ता अकरावी

भारताचे संविधान

भाग ४ क

नागरिकांची मूलभूत कर्तव्ये

अनुच्छेद ५१ क

मूलभूत कर्तव्ये – प्रत्येक भारतीय नागरिकाचे हे कर्तव्य असेल की त्याने –

- (क) प्रत्येक नागरिकाने संविधानाचे पालन करावे. संविधानातील आदर्शांचा, राष्ट्रध्वज व राष्ट्रगीताचा आदर करावा.
- (ख) स्वातंत्र्याच्या चळवळीला प्रेरणा देणाऱ्या आदर्शांचे पालन करावे.
- (ग) देशाचे सार्वभौमत्व, एकता व अखंडत्व सुरक्षित ठेवण्यासाठी प्रयत्नशील असावे.
- (घ) आपल्या देशाचे रक्षण करावे, देशाची सेवा करावी.
- (ङ) सर्व प्रकारचे भेद विसरून एकोपा वाढवावा व बंधुत्वाची भावना जोपासावी. स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला कमीपणा आणतील अशा प्रथांचा त्याग करावा.
- (च) आपल्या संमिश्र संस्कृतीच्या वारशाचे जतन करावे.
- (छ) नैसर्गिक पर्यावरणाचे जतन करावे. सजीव प्राण्यांबद्दल दयाबुद्धी बाळगावी.
- (ज) वैज्ञानिक दृष्टी, मानवतावाद आणि जिज्ञासूवृत्ती अंगी बाळगावी.
- (झ) सार्वजनिक मालमत्तेचे जतन करावे. हिंसेचा त्याग करावा.
- (ञ) देशाची उत्तरोत्तर प्रगती होण्यासाठी व्यक्तिगत व सामूहिक कार्यात उच्चत्वाची पातळी गाठण्याचा प्रयत्न करावा.
- (ट) ६ ते १४ वयोगटातील आपल्या पाल्यांना पालकांनी शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून द्याव्यात.

शासन निर्णय क्रमांक : अभ्यास-२११६/(प्र.क्र.४३/१६) एसडी-४ दिनांक २५.४.२०१६ अन्वये स्थापन करण्यात आलेल्या समन्वय समितीच्या दि. २०.६.२०१९ रोजीच्या बैठकीमध्ये हे पाठ्यपुस्तक सन २०१९-२० या शैक्षणिक वर्षापासून निर्धारित करण्यास मान्यता देण्यात आली आहे

वाणिज्य संघटन व व्यवस्थापन इयत्ता अकरावी

२०१९

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे - ४११ ००४.

R8Z2B3

आपल्या स्मार्टफोनवरील DIKSHA App द्वारे पाठ्यपुस्तकाच्या या पृष्ठावरील Q. R. Code द्वारे डिजिटल पाठ्यपुस्तक व पाठासंबंधित अध्ययन अध्यापनासाठी उपयुक्त दृक्-श्राव्य साहित्य उपलब्ध होईल.

प्रथमावृत्ती : 2019
दुसरे पुनर्मुद्रण : 2021

© महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ
पुणे - ४११ ००४.

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळाकडे या पुस्तकाचे सर्व हक्क राहतील. या पुस्तकातील कोणताही भाग संचालक, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ यांच्या लेखी परवानगीशिवाय उद्धृत करता येणार नाही.

समिती

श्री. नारायण पाटील	(अध्यक्ष)
डॉ. मुकुंद तापकीर	(सदस्य)
डॉ. प्रशांत साठे	(सदस्य)
डॉ. ज्योती गायकवाड	(सदस्य)
श्री. मोहन साळवी	(सदस्य)
श्री. महेश आठवले	(सदस्य)
श्रीमती अनंतलक्ष्मी कैलासन	(सदस्य)
श्री. सुरेंद्र निरगुडे	(सदस्य)
श्रीमती लक्ष्मी पिलाई	(सदस्य)
श्रीमती मृणाल फडके	(सदस्य)
श्रीमती उज्ज्वला गोडबोले	(सदस्य-सचिव)

अभ्यासगट सदस्य

डॉ. मिनल भंडारी	श्री. ज्ञानदेव येवले
डॉ. चंदन बोरा	श्री. माणिक घुमई
डॉ. रुपसेन कांबळे	श्री. अविनाश ताकवले
सौ. मृणाल फडके	श्री. अरुण चव्हाण
सौ. माधुरी पवार	सौ. रुपाली देशपांडे
श्री. संजय पाटील-अर्जुनवाडकर	श्री. अमित गोखले

भाषांतरकार

डॉ. मिनल भंडारी	सौ. माधुरी पवार
डॉ. चंदन बोरा	श्री. अमित गोखले
डॉ. रुपसेन कांबळे	श्री. माणिक घुमई
श्री. संजय पाटील-अर्जुनवाडकर	श्री. ज्ञानदेव येवले

समीक्षक

डॉ. मिनल भंडारी	सौ. माधुरी पवार
श्री. अमित गोखले	डॉ. रुपसेन कांबळे
श्री. संजय पाटील-अर्जुनवाडकर	श्री. ज्ञानदेव येवले
श्री. नारायण पाटील	सौ. मृणाल फडके

मुखपृष्ठ व सजावट

श्री. संदिप कोळी, चित्रकार, मुंबई
अक्षरजुळणी
मे. स्मार्ट ग्राफिक्स, मुंबई

समन्वयक

उज्ज्वला श्रीकांत गोडबोले
प्र. विशेषाधिकारी गणित,
पाठ्यपुस्तक मंडळ, पुणे.

निर्मिती

सच्चितानंद आफळे
मुख्य निर्मिती अधिकारी
संजय कांबळे
निर्मिती अधिकारी
प्रशांत हरणे
सहायक निर्मिती अधिकारी

कागद

७० जी.एस.एम.क्रीमवोल्ह

मुद्रणादेश

मुद्रक

प्रकाशक

विवेक उत्तम गोसावी, नियंत्रक
पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळ,
प्रभादेवी, मुंबई २५

भारताचे संविधान

उद्देशिका

आम्ही, भारताचे लोक, भारताचे एक सार्वभौम
समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य घडविण्याचा
व त्याच्या सर्व नागरिकांस:

सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक न्याय;
विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा
व उपासना यांचे स्वातंत्र्य;
दर्जाची व संधीची समानता;

निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा

आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा

व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता

यांचे आश्वासन देणारी बंधुता

प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार करून;

आमच्या संविधानसभेत

आज दिनांक सव्वीस नोव्हेंबर, १९४९ रोजी

याद्वारे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित

करून स्वतःप्रत अर्पण करित आहोत.

राष्ट्रगीत

जनगणमन-अधिनायक जय हे
भारत-भाग्यविधाता ।
पंजाब, सिंधु, गुजरात, मराठा,
द्राविड, उत्कल, बंग,
विंध्य, हिमाचल, यमुना, गंगा,
उच्छल जलधितरंग,
तव शुभ नामे जागे, तव शुभ आशिस मागे,
गाहे तव जयगाथा,
जनगण मंगलदायक जय हे,
भारत-भाग्यविधाता ।
जय हे, जय हे, जय हे,
जय जय जय, जय हे ॥

प्रतिज्ञा

भारत माझा देश आहे. सारे भारतीय
माझे बांधव आहेत.

माझ्या देशावर माझे प्रेम आहे. माझ्या
देशातल्या समृद्ध आणि विविधतेने नटलेल्या
परंपरांचा मला अभिमान आहे. त्या परंपरांचा
पाईक होण्याची पात्रता माझ्या अंगी यावी म्हणून
मी सदैव प्रयत्न करीन.

मी माझ्या पालकांचा, गुरुजनांचा आणि
वडीलधाऱ्या माणसांचा मान ठेवीन आणि
प्रत्येकाशी सौजन्याने वागेन.

माझा देश आणि माझे देशबांधव यांच्याशी
निष्ठा राखण्याची मी प्रतिज्ञा करित आहे. त्यांचे
कल्याण आणि त्यांची समृद्धी ह्यांतच माझे
सौख्य सामावले आहे.

प्रस्तावना

विद्यार्थी मित्रांनो,

आपल्या हाती 'वाणिज्य संघटन व व्यवस्थापन' या विषयाचे हे क्रमिक पुस्तक सोपविताना खूप आनंद होत आहे. हे केवळ एक क्रमिक पुस्तकच नाही तर व्यवसाय मार्गदर्शक आहे असे म्हटले तर वावगे ठरू नये. सकाळपासून रात्रीपर्यंत आपण वेगवेगळी उत्पादने आणि सेवा वापरत असतो; आपणाला उत्पादने कशी मिळतात? सेवा कुठे उपलब्ध होतात? यांचा उगम कोठे असतो? आपणाला त्यांच्याबद्दल कसे समजते आणि आपल्यापर्यंत या गोष्टी कशा पोहोचतात? आपणाला त्यांची नावे कशी समजतात? कोण आपणापर्यंत हे सर्व पोहोचवते? या सर्व व्यवहारांचे व्यवस्थापन कोण करते? या सर्व प्रश्नांची उत्तरे म्हणजेच वाणिज्य, व्यापार, उद्योग आणि इतर गोष्टी; ज्या आपणाला रोजच्या जीवनात माहीत असतात. या सर्व गोष्टी सविस्तरपणे आपण 'वाणिज्य संघटन आणि व्यवस्थापन' या क्रमिक पुस्तकातून बघू.

या पुस्तकात पाठाशी संबंधित माहिती चांगली समजण्यासाठी कृती, चित्रे, आकृत्या इत्यादींचा समावेश करण्यात आला आहे. मनोरंजक माहितीही देण्यात आली आहे. प्रत्येक पाठाच्या शेवटी विविध प्रश्न देण्यात आले आहेत. ते सोडविताना विद्यार्थ्यांच्या संकल्पना अधिक स्पष्ट होतील. याशिवाय प्रत्येक विद्यार्थ्यास स्वमत व्यक्त करणे, विश्लेषण करणे इत्यादींची संधी मिळेल. प्रत्येक पाठाच्या शेवटी घटकांशी संबंधित क्यू.आर. कोड देण्यात आले आहेत. त्यांतील माहितीच्या आधारे घटकासंबंधीचे अधिक ज्ञान मिळण्यास मदत होईल. तसेच विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन, आकलन, उपयोजन आणि कौशल्य यांच्या क्षमतांत वाढ होऊन अध्ययन - अध्यापन प्रक्रिया सुलभ होईल अशी आशा आहे.

हा पुनर्रचित अभ्यासक्रम विद्यार्थ्यांची आकलनशक्ती वाढविण्यासाठी सक्षम आहे. शैक्षणिक वर्ष २०१९-२० पासून इयत्ता अकरावी (वाणिज्य) साठी या अभ्यासक्रमाची अंमलबजावणी होत आहे.

मंडळाला विश्वास आहे की, हे क्रमिक पुस्तक विद्यार्थ्यांना स्पर्धात्मक युगात मार्गदर्शक ठरेल.

हे पुस्तक तयार करण्यासाठी दिलेल्या बहुमोल योगदानाबद्दल समिती सदस्य, अभ्यासगट सदस्य, समीक्षक आणि गुणवत्ता परीक्षक या सर्वांचे महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळाच्या वतीने आभार.

(डॉ. सुनिल मगर)

संचालक

पुणे

दिनांक : २० जून २०१९

भारतीय सौर दिनांक : ३० जेष्ठ १९४९

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती
व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे

वाणिज्य संघटन व व्यवस्थापन
इयत्ता ११ वी
क्षमता विधाने

घटक क्रमांक	घटक	क्षमता विधाने
१	वाणिज्य व व्यवसायाची ओळख	- वाणिज्य व व्यवसायाची संकल्पना समजणे. - विविध आर्थिक कृतींचा अभ्यास करणे. - व्यवसाय संकल्पना समजावून घेता येणे. - पेशाची संकल्पना समजून घेता येणे. - व्यवसायातील नफ्याचे महत्त्व समजून घेता येणे. - व्यवसायाचे वर्गीकरण समजून घेणे. - विद्यार्थ्यांना उद्योग व व्यवसाय संकल्पना स्पष्ट करता येणे. - व्यापाराच्या अनुषंगिक साधनांचा अभ्यास करता येणे.
२	व्यापार	- विद्यार्थ्यांना व्यापाराची संकल्पना स्पष्ट करता येणे. - विद्यार्थ्यांना अंतर्गत व बहिर्गत व्यापार संकल्पनामधील फरक स्पष्ट करता येणे. - विद्यार्थ्यांना घाऊक व्यापाराची संकल्पना समजणे. - विद्यार्थ्यांना किरकोळ व्यापाराचे विविध प्रकार समजतात. - विद्यार्थ्यांना आंतरराष्ट्रीय व्यापार समजतो. - विद्यार्थ्यांना आयात व्यापाराची कार्यपद्धती सांगता येते. - विद्यार्थ्यांना निर्यात व्यापाराची कार्यपद्धती सांगता येते. - विद्यार्थ्यांना पुनर्निर्यात व्यापाराची संकल्पना व अर्थ समजतो.
३	लघुउद्योग व व्यवसाय	- विद्यार्थ्यांना लघुउद्योगाचा अर्थ व व्याख्या समजते. - उद्योगात लघुव्यवसायाचे महत्त्व समजते. - लघु उद्योगाचे फायदे व आव्हाने स्पष्ट करता येतात. - विद्यार्थ्यांना लघु उद्योग स्थापण्याची संकल्पना स्पष्ट करता येते.
४	व्यवसाय संघटनांचे प्रकार भाग - १	- विद्यार्थ्यांना खाजगी व्यवसाय संघटन प्रकारांची माहिती समजते. - विद्यार्थ्यांना खाजगी व्यवसायाचा अर्थ व व्याख्या समजणे. - व्यक्तीगत व्यापार प्रकारातील गुण, दोष, समजून घेणे. - भागीदारी संस्थेचे प्रकार, वैशिष्ट्ये, फायदे, तोटे समजून घेणे. - भागीदाराचे प्रकार व भागीदारी संस्थेचे प्रकार समजून घेणे. - एकत्र हिंदू कुटुंब व्यवसायाची माहिती समजावून देणे. - संयुक्त भांडवली संस्थेची वैशिष्ट्ये व गुण दोषांची माहिती समजावून देणे. - विविध कंपन्यांची माहिती समजावून देणे. - विद्यार्थ्यांना सहकारी संस्थांची वैशिष्ट्ये, फायदे व तोटे समजावून देणे.

५	व्यवसाय संघटनांचे प्रकार भाग - २	● व्यवसाय संघटनांचे अर्थ व व्याख्या सांगता येणे. ● विभागीय खाते प्रकाराची वैशिष्ट्ये अधोरेखित करणे. ● वैधानिक महामंडळ ही संकल्पना समजून घेणे. ● सरकारी प्रमंडळ म्हणजे काय ते समजून घेणे. ● बहुराष्ट्रीय प्रमंडळ ही संकल्पना, त्याचा अर्थ, व्याख्या व महत्त्व समजून घेणे.
६	व्यवसाय पूरक संस्था	● विद्यार्थ्यांना व्यवसाय करणासाठी पूरक विविध संस्थेविषयी माहिती समजणे. ● विद्यार्थ्यांना लघुउद्योग विकास महामंडळाची वैशिष्ट्ये समजणे. ● विद्यार्थ्यांना नाबार्ड विषयी वैशिष्ट्ये समजणे. ● विद्यार्थ्यांना खादी व ग्रामोद्योग संस्थेची वैशिष्ट्ये समजणे. ● विद्यार्थ्यांना महिला बचत गटाचे कामकाज समजणे. ● विद्यार्थ्यांना जागतिक बँकेची माहिती समजणे.
७	व्यावसायिक पर्यावरण	● व्यावसायिक पर्यावरणाचा अर्थ सांगता येणे. ● व्यावसायिक पर्यावरणाची संकल्पना सांगता येणे. ● व्यावसायिक पर्यावरणाचे महत्त्व सांगता येणे. ● व्यावसायिक पर्यावरणाचे विविध पैलू सांगता येणे. ● नवीन आर्थिक धोरणाचा व्यवसायावर झालेला परिणाम समजतो.
८	व्यवस्थापनाची ओळख	● व्यवस्थापन या संज्ञेची ओळख करून घेता येणे. ● व्यवस्थापन या संज्ञेचा अर्थ व व्याख्या स्पष्ट करणे. ● व्यवस्थापनाची वैशिष्ट्ये समजून घेणे. ● व्यवस्थापनाचे विविध स्तर व भूमिका समजून घेणे. ● व्यवस्थापन एक कला, शास्त्र व पेशा म्हणून जाणून घेणे.

अनुक्रमणिका

प्रकरण क्रमांक	प्रकरणाचे नाव	पृष्ठ क्रमांक
१.	वाणिज्य व व्यवसायाची ओळख	१
२.	व्यापार	२४
३.	लघुउद्योग	५४
४.	व्यवसाय संघटनांचे प्रकार भाग-१	६८
५.	व्यवसाय संघटनांचे प्रकार भाग-२	१०६
६.	व्यवसाय सहायक संस्था	१३०
७.	व्यावसायिक पर्यावरण	१५२
८.	व्यवस्थापनाची ओळख	१६९
	उत्तर सूची	१८५